

гробу, місяця грудня в 11 день, на пам'ять св. Данила Столпника, в суботу. Княгиня ж його плакала безнастанно, стоячи коло гробу і сльози з себе ллючи як воду і так плачучи і промовляючи: "Царю мій благий, кроткий, смиренний, праведний, правильно дано було тобі ім'я при хрещенні — Іоанн, всім добродійством ти йому подібний: багато досади прийняв від своїх родичів, а ніхто не бачив, щоб ти, господине, комусь за їх зло злом віддавав, яле все на Бога складав!"¹ Найбільше ж плакались по нім ліпші мужі володимирські². Також плакалось над ним все множество Володимирців, мужі, жони і діти. Німці і Сурожці і Новгородці. І Жида плакали як по здобуттю Єрусалиму, як їх вели в полон вавилонський. Також нищі й убогі, чорноризці й черниці — був бо милостив до всіх нищих.

Сей же благовірний князь Володимир зростом був високий, в плечах великий, лицем красний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, руки мав гарні й ноги. Мова ж у нього була груба, і спідні уста дебелі. І говорив від книг ясно, бо був філософ великий. І ловець хитрий, хоробрий. Кроткий, смиренний, незлобний, правдивий, не хапчивий ["не мздоимѣць"], не брехливий. Злодійство ненавидів. Пиття не пив, відколи виріс. Мав до всіх любов, особливо до братії своєї. В хрестнім цілуванні стояв з усею правдою³.

Сього ж благовірного князя Володимира, в святім хрещенні названого Іоанна, сина Василькового, по тім як вложено до гробу, тіло його не замазане лежало в гробі від 11 дня декабря до 6 дня місяця апріля. Княгиня його не могла заспокоїтись, і прийшовши з єпископом Євсігієм і з усім крилосом, відкривши гріб, побачили тіло його ціле і біле, і благоухання од гробу було і запах, подібний до ароматів многоценних. І так, побачивши се чудо, прославили Бога і замазали гріб місяця апріля в 6 день, в середу страстного тижня.

Князь же Володимир за княження свого, після батька свого, багато городів поставив [«зрубив»]. Поставив Берестя, і за Берестям поставив город на пустім місці, званім Лосня [Льстня], і дав йому ім'я Каменець, бо була там земля кам'яна⁴. Збудував у нім вежу [столп] кам'яну, високу на 17 сажнів, варту подиву всіх, хто її бачив. І церкву поставив Благовіщення св. Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і сосуди служебні покував срібні, й євангеліє апракос, сріблом окované, апостол апракос, і паремії, і соборник батька свого там же положив, і хрест воздизальний.

Також у Більську церкву наділив іконами і книгами. У Володимирі всього св. Дмитра помалював, сосуди служебні срібні скував, ікону Пречистої Богородиці скував сріблом з дорогим камінням, і завісами, золотом шитими, а другими оксамитними з дробницею, і всякими узорочіями прикрасив.

В єпископії, у св. Богородиці [в Володимирі], образ Спаса великого окував сріблом і дав святій Богородиці, і апостол списав апракос і дав св. Богородиці, і сосуди служебні чистого [жъженого] золота з дорогим камінням теж дав Богородиці, і образ Спаса, окувавши золотом з дорогим камінням, поставив у св. Богородиці на пам'ять про себе.

¹ Сей плач Володимирової княгині буквально повторює плач, вложений в Київському літописі в уста жінки Романа Ростиславича, с. 418.

² Сей плач володимирців наведений в т. 1, с. 117, він повторяє плач, вложений в уста новгородців по Мстиславі Ростиславичу, див. вище.

³ Дальшу характеристику пропускаю — вона в значній мірі парафразує княжі характеристики Київського літопису (напр., того ж Романа Ростиславича, с. 418, й інших). Потім наступає приложенний до Володимира Васильковича Іларіонів поклік до Володимира Великого.

⁴ Пор. вище, с. 191.

Свому монастиреві св. Апостолів дав євангеліє апракос, і апостол, сям списавши, і соборник великий отця свого тут же положив, і хрест воздвизальний і молитовник дав. До єпископії перемишльської дав євангеліє апракос оковане сріблом з жемчугом — сам його списав. До Чернігова до єпископії послав євангеліє апракос, писане золотом, оковане срібром з жемчугом, а по середині Спас на фініпті [емалі]. Луцькій єпископії дав великий хрест срібний позолотистий, з чесним деревом.

Побудував церков багато, а в Любомлі поставив кам'яну церкву святого і великого мученика Георгія, прикрасив її іконами кованими, і сосуди служебні срібні скував [для неї], платки оксамитні, шиті золотом з жемчугом: херувими і серафими, індітію [покрив престольний] всю шиту золотом, а другу паволоки більчатої, і до малих олтарів обидві індітії теж більчатої паволоки. Євангеліє списав апракос, все покував золотом, з камінням дорогим і жемчугом, і деісус¹ на нім з золота кований; великі цяти [бляхи] з фініптом — чудесного виду. Друге євангеліє, теж апракос, обволочене оловиром [оксамитом], і на нім цятю положив з фініптом, а на ній святі мученики Борис і Гліб. Апостол апракос; прологи списав, дванадцять місяців — виложені життя святих отець і діяння святих мучеників, як вінчались своєю кров'ю за Христа; і міней 12 списав, і тріоді, окотоіх [ахтаї], ермолой. Списав також служебник святому Георгієві, і молитви вечірні і ранішні списав, окремо від молитовника. А молитовник купив у протопопиної, дав за нього 8 кун, і віддав св. Георгієві. Дві кадильниці — одну срібну, другу мідяну, і хрест воздвизальний дав. св. Георгієві. Ікону намістну [до іконостасу] намалював на золоті, і гривну золоту положив на неї, з жемчугом. Також св. Богородицю намістну намалював на золоті, і положив на неї намісто золоте з дорогим камінням. І двері вилів мідяні. Почав був малювати [церкву], і змалював всі три олтарі, і шия вся [в бані] була помальована, іле не скінчена, бо зайшла хвороба. Дзвони вилів, дивні на слух — таких не було в цілій землі.

В Берестю побудував вежу камінну, так високу як камінецька. Церкву поставив св. Петра і євангеліє дав апракос, оковане срібром, і сосуди служебні срібні скував, і кадильницю срібну, і хрест воздвизальний положив там. І інших добродійств багато вчинив за свого життя, які славляться по всіх землях.

І тут положимо кінець Володимировому княженню.

Як бачимо, манера автора зовсім відмінна від повісті про галицький мятеж. Він пише простіше, не гониться за мальовничістю й ефектовністю оповідання, не любить сентенцій і «притч», виявляє зате більше читання і готовності черпати з світської літератури, згромадженої, мабуть, іще Васильком [його «великі соборники» бачили ми вище, між Володимировими дарунками церквам], а примноженої його сином, книголюбцем і пристрастним аматором списування книг. Як сам він з замилюванням віддавав свій вільний час копіюванню богослужебних книг, так і двір його, очевидно, був повний таких «філософів» і любителів книжного списання². І я думаю, що можу з значною прав-

¹ Образ Христа з Богородицею й Іваном Предтечею.

² З-поміж записів на книгах, списаних в окруженні сього князя, які заховались до наших часів, особливо інтересна, як певний культурний документ, отся запись збірника поучень Єфрема Сіріна:

Доподібністю вказати серед них і навіть назвати по імені нашого автора. Се отой «писець Ходорець» (вар.: Федорець), що списує передсмертні розпорядження свого князя. В одній з сих грамот він названий Ходорком Юрієвичем, Давидовим внуком, у котрого князь купив село Березовичі для свого монастиря св. Апостолів, і zarazом, можливо, зробив для нього рід світської бенефіції під патронатом того ж монастиря (подібні феодальні практики могли існувати у нас, особливо в Західній Україні). В сій повісті взагалі небагато називається імен, і се, що автор уважав потрібним згадати сю маленьку деталь — назвати писаря, який списував грамоти, і навів їх в цілості, я думаю, відкриває перед нами автора повісті. Тим пояснюється і той інтерес, який він виявляє до церковних книг, наданих Володимиром, та перечисляє з таким очевидним замишуванням: він сам був спеціалістом у сім ділі, списував книги і розумівся на них. Може, помагав князеві і в списуванні тих книг, які він, мовляв, сам списав. Як прибічний, «покойовий» писар його він був при нім невідлучно під час його недуги, і тому так описує його життя з дня на день, з години на годину. Був присутнім при його останніх авдієнціях, котрі описує з такими дрібними подробицями. Мав, одним словом, змогу дати такий багатий, детальний, живий образ старого княжого життя, якого більше не маємо в нашій літературі, і небагато взагалі знайдемо в світовім письменстві.

Світогляд його більш релігійний, менш світський, ніж автора Галицького літопису, хоча, можливо, він і не був

«Слава тобі, Господи, і в сей час!

В літо семої тисячі написались сі книги за царства благовірного царя Володимира, сина Василькового, внука Романового, для боголюбивого тивуна його Петра. Кому доведеться сі книги прочитати, то наперед пом'яни «строїтеля» їх!

Написалися ж сі книги на спасення його душі, і дітей його Лаврентія і Варвари. І я грішний худий Ієв, одчинивши погані свої уста, похвалю ізбранника Божого, що писав отсі книги на пробачення собі. Дай йому, Господи Боже, здоров'я, і щоб тілові його стати по правій стороні разом з супружницею своєю й дітьми і суд милостивий прийняти від тебе з святыми твоїми.

Семої тисячі в останнім роді був муж в тих літах, котрому в святім хрещенню дано було ім'я Петра. Він був тивун у князя Володимира, і був у нього син Лаврентій, котрого він дав учити святым книгам, поучуючи на всі часи апостольськими заповідями. Сам же з великим старанням «строїв» сі книги, всі дні милуючи «мастера»... То хто не пом'яне «строїтеля» сих книг, на ім'я Петра, тому нехай буде анахтема... А написав йому сі книги худий і негідний, многогрішний і над силу беззаконний «худол» [мабуць, «худог», мистець] Ієв... Многа літа князеві Володимирові і княгині «Волзі» і строїтелеві книг сих!

(«Свѣдѣнія и замѣтки» Срезневского, VI).

духовною особою (міг, одначе, бути й духовним, священником, наприклад). Він не любується в військовім ділі, в особистих відручних боях героїв, як той. В князі Володимирі він хвалить його прикмети як хороброго, відважного ловця, ніколи не описує його воєнних подвигів і з особливим замишуванням спиняється на таких добродійствах, які зовсім не притягали уваги галицького літописця, як книголюбство, покора, милосердя до бідних. Він нагадує тим всім дуже близько авторів київських некрологів, за котрими йде і в характеристичні свого героя і в своїй літературній манері, позичаючи від них буквально цілі періоди і фрази.

В кожному разі він умів дуже живо і сильно змалювати постать свого героя, не вважаючи на не дуже гладке і систематичне оповідання, в котрім єсть і повторення, і додатки, не дуже приладжені до первісного тексту. І се, що він умів у свого патрона відчутти щиро і глибоко якраз благородніші, гуманніші, культурніші прикмети і видвигнути їх на перший план, дуже симпатично характеризує нам і сього останнього нашого, нам звісного літописця княжої доби.

Глибокою меланхолією й реzigнацією віє від сеї історії нещасливого князя — фізично сильного чоловіка, знищеного в розцвіті віку неулічимою хоробою: сього філософа «з грубою мовою», безпотомного князя, який не має кому передати свого князівства, городів і фундацій (свого наслідника Мстислава він вибрав, бо не мав кого іншого взяти, але здається, не відчував до нього ні особливих симпатій, ні духового споріднення).

Читаючи, якось забуваєш, що княжо-боярська Русь і потім ще жила кілька поколінь, почасти вигасаючи, почасти перетворюючися в нові форми життя. Здається, наче се вона відмирає з сим володимирським князем і з ним роздає по церквах «на пам'ять по собі» свою мистецьку і письменську спадщину. Похвали Іларіона, які лунали фанфарами слави сеї княжої Русі за Ярославових часів, парафразовані нашим Ходорцем і приложені до сього заживо засудженого князя звучать як «останне цілування» на похоронах не тільки його, а усеї сеї княжої Русі, що завмирає під натиском татарщини, з-за котрої встає інша примара — окупація польська. І єсть певна моральна потіха — прощатися з сим життям, що відходить від нас у безвість, в таких благородних, гуманних, людських формах, як сеї Василькович і його двірський літописець, повірник і панегірист Ходорець!

Повісті про татарщину. Окрім розглянених галицько-волинських повістей, маємо ще кілька таких, що або безпосередньо походять з українських земель, або в кожному разі можуть послужити до уявлення собі літературної творчості

сього часу, хоча з'явилися, може, або й правдоподібно навіть,— поза Україною. Коротко переглянемо тут кілька таких творів.

Побоїще Батиеве. В складі Галицького літопису, крім повісті про «Калецьке побоїще», обговорене раніше, маємо також повість про «Батиеву рать», або «Батиеве побоїще», як вона надписана в Іпатському рукописі¹.

В сій формі, як ми тут її маємо, вона складається з двох оповідань — про погром Ростово-суздальських земель і погром київський. Вони розділені оповіданням літописця про тодішні галицькі події, яке помітно відрізняється від них своїм стилем. Поза тим се, що оповідання про Батиеві погроми не належать до літопису, потверджує також і той факт, що ці оповідання стрічаються в північних компіляціях, які не знали Галицького літопису. Декотрі з них мають тільки суздальську повість, про Київ лише коротку згадку; в декотрих поруч повісті суздальської читається, попереду, повість про погром Рязанської землі. В декотрих короткі звістки про погром Переяславщини і Чернігівщини, котрі читаються в Галицькому літописі, оповідаються трохи ширше. Очевидно ми маємо перед собою рухомий комплекс оповідань про різні землі, які переказуються то в ширшій, то в коротшій формі. Він, безсумнівно, варт ближчого розбору. Його українську частину можна представити приблизно так, зводячи до купи варіанти Галицького літопису і Воскресенської збірки:

«Почав Батий [після погрому Суздальщини] посилати на городи руські. Взяв город Переяслав «копієм», весь побив і церкву св. Михаїла знищив, сосуди церковні нечисленні, золоті з дорогим камінням, забрав, а єпископа преподобного Семена вбито. Послав під той час і на Чернігів: обступили город великою силою. Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них з усіма воями. Билися кріпко, і лютий бій був під Черніговом: ставили на нього тарани і метали на нього каміння на півтора перестріли, а камінь такий, що чотирьом сильним мужам піднести його. В битві побіджено Мстислава, і багато воїв його побито, город взято й запалено, а єпископа лишили живого й вели до Глухова.

На Київ прислав Батий на розгляди Менгухана. Прийшовши, став на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Бачивши город, дивувався його красі й великості. До князя Михайла і до горожан прислав послів своїх, щоб їх звабити, але вони його не послухали, а послів побили. Михайло з сином своїм утік від Татар на Угри, а в Києві сів Ростислав, син Мстислава смоленського. Але Данило наїхав на нього і захопив, а в Києві лишив Дмитра — віддав Київ в руки Дмитра, боронити його проти іноплеменних язиків, безбожних Татарів.

І прийшов того ж року на Київ Батий, з великою силою, з многим множеством сили своєї, і обступив город. Обгородила [«остолпи»] його

¹ В рукопису Хлебніковському й ін. сього заголовку нема ні на одній, ні на другій повісті.

сила татарська, і був город в тяжкій облозі. Не чути було голосу від рику возів [телѣгъ] його, від великого реву верблюдів його та іржання кінських стад його, і повна була Руська [Київська] земля ворогів. Взяли у них Татарина, Товрула на ім'я, і він оповів всі сили безбожного Батия. Були тут брати його, сильні воеводи: Урдуй, Байдар, Бірюй, Кайдан, Бечюк, Менгю і Куюк, що вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, а не був з його роду, а перший воевода; також Себедяй-богатур [вар.: богатир] і Бурундай-богатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську; й інших воевод без числа, котрих ми не списували тут.

Пороки поставив Батий на город коло Лядських воріт, бо тут прийшли дебрі. Пороки били безнастанно вдень і ніч, вибили стіни, і вийшли горожане до пробоїв в стінах, і тут можна було бачити, як ломалися списи і розбивалися щити — стріли затьмили світ побідженим. Дмитра ранено, і Татари вийшли на стіни і спочивали день. Горожане ж за ніч поставили другий город наоколо святої Богородиці. Рано наступили на них [Татари] і була між ними січа [битва] велика, а що люди з своїм добром позбігались до церкви, на склепіння церковні, від тягару повалилися з ними стіни церковні, і так безбожні здобули город. Але Дмитра раненого вивели і не вбили, задля його мужства.

По здобутті Києва, почувши про Данила, що він на Уграх, Батий пішов на Володимир. Прийшов до Города Колодяжна і поставив 12 пороків і не міг розбити стін. Почав переконувати людей, і вони, послушавши нещирої його ради, піддалися і були побиті. Рано прийшли на Камінець і Ізяславль і взяв їх. А від Кременця і Данилова відійшов, побачивши, що їх не може здобути. Прийшов під Володимир і взяв його «копієм» і вибив, не милуючи, також і город Галич й інших городів багато, без ліку. [Нарешті] Дмитро, київський тисяцький Даниль, сказав Батиеві: "Не гайся довго в сій землі, час уже тобі йти на Угри, бо як загаєшся, земля то сильна: зберуться проти тебе і не пустять тебе до своєї землі". Се тому сказав, бо бачив, що Руська земля гине від нечестивого. Батий послушав Дмитрової ради й пішов в Угри. Король Бела і Коломан стріли його на ріці Солоній. Билися битвою, і Угри побігли. Татари гонили їх до ріки Дуная, і стояли після побіди три роки».

Повість, як бачимо, дуже замітна. Цілком свобідна від церковної закраски і, не вважаючи на високий трагізм подій, здержується від усякої шаблонної побожної фразеології. Стиль її, як і повісті про битву на Калці, вповні стиль київських дружинних повістей XII в., тому дослідники й уважають її фрагментом київського літописання XIII в. Декотрі фрази такі повторюють старі взірці, напр. сей «ломъ копѣйный» нагадує повість про війну Ростиславовичів з Андрієм Суздальським, а ті великі камені, кидані на Чернігів (в вар. Воскресенського літ.), проходять в оповіданні Галицького літопису про кампанію 1235 р.¹, очевидно, се також «загальне місце» воєнної повісті. Подекуди, не вважаючи на всі перерібки, слідний ритм, що теж, можливо, йде з якогось використаного старшого джерела:

«На бѣ слышати отъ гласа скрипанія телѣгъ его,
[отъ] множества ревенія вельблюдъ его,
отъ гласа рѣжання стадъ конь его».

¹ Іпат., с. 515.

В дальшій томі побачимо цікаві аналогії в описах київської облоги в билинній традиції.

В певнім ідейнім спорідненні з гадками й стилем сеї повісті стоїть нещодавно, в однім псковськім збірнику XV в. відшуканий фрагмент, затитулований: «Слово о погібели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава». В сьому рукописі воно служить передмовою до повісті про кн. Олександра т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодича, котрого називає наведений титул, і дослідники, котрі займалися сим фрагментом, готові припускати, що воно було дійсно написане як передмова до повісті про Олександра Ярославича. В такім разі треба б було прийняти, судячи по заголовку його в сім варіанті, що одна частина випала: та, що описувала те пониження і «погибіль, в яку впала Русь під Батиевою руїною, й ті тяжкі обставини, в яких довелось скінчити своє життя кн. Ярославіві. Аж потім автор мав перейти до світлішого моменту — героїчних подвигів його сина Олександра.

Хоча написане було се слово, по всякій правдоподібності, на півночі, в землях суздальсько-володимирських або новгородсько-псковських, проте варто тут його згадати, бо воно служить небезінтересним причинком до розвою старих дружинно-епічних мотивів в сій добі. Не вважаючи його пам'яткою українською, я з сих мотивів вважаю не зайвим навести тут цілий сей фрагмент, як маємо його досі, не дуже перекладаючи, а тільки трохи підновлюючи мову для легшого читання:

«О світло світла і украсно украсена земле Руська! Многими красотами удивлена [на диво украсена] еси: озерами многими удивлена еси, ріками і колодязьми місточестними, горами крутими, холмами високими, дубровами частими, полями дивними [може: дивими, дикими, нерушеними степами], звірями різними, птахами безчисленними, городами великими, селами дивними, виноградами обительними, домами церковними, князьми грізними, боярами честними, вельможами многими. Всього повна еси, земле Руська, правовірна віро християнска! Відси до Угор, до Ляхів, до Чехів, від Чехів до Ятвягів, до Литви, до Німців, від Німців до Корели, від Корели до Усть-юга, там, де були Тоймиці погані, і за «дишущим морем», від моря до Болгарів, від Болгарів до Буртасів, від Буртасів до Черемисів, від Черемисів до Мордві — все то було Богом покорене християнському язику, [всякі] поганські сторони великому князеві Всеволодові [суздальському], отцеві його Юрієві, князеві київському, дідові його Володимирові, котрим то Половці діти свої носили [може — страшили] в колісці. А Литва з болота й на світ не виникала. А Угри твердили кам'яні гори залізними ворітьми, аби їх великий Володимир там не наїхав. А Німці радувались, далеко бувши, за синім морем. Буртаси, Черемиси, Водь і Мордва бортничали на князя великого Володимира. І кир-Мануїл царгородський великі дари послав, побоюючись, аби у нього великий князь Володимир Цар-города не відібрав.

А в сих днях болізнъ хрестияном — від великого Ярослава до Володимира, і до нинішнього Ярослава та брата його Юрія, князя володимирського».

Як бачимо, увага автора скуплена головно на півночі та на суздальсько-володимирській династії,— се й робить правдоподібним, що «слово» написано на півночі, або людиною, зв'язаною з суздальсько-володимирською династією. В сфері власті і впливів Ярослава Всеволодича та його дітей, перед смертю його брата Юрія, стояли: Переяслав північний, Новгород і Київ, з смертю Юрія перейшов до нього Володимир суздальський, в котрім-небудь з сих центрів можемо собі уявляти автора «слова». Але воно оперує засобами київського дружинного епосу XII в. Його видавець Х. Лопарьов справедливо вказав на залежність сього слова XIII віку від великого «Слова о полку Ігоревім». Воно явно йде за його образами й улюбленими фразами, хоч повторяє їх або приладжує до своєї теми доволі механічно, грубувати, навіть недоладно, нагадуючи різні прогріхи пізніших північних парафраз, як Задонщина й ін., котрих «слово о погібелі» являється очевидним прецедентом¹. Так само можна вказати генетичну зв'язь сього твору з епосом про Мономаха, включеним в похвалу Романові (Галицького літопису), і з відгомоном слави Романові («иже бѣ изострился на поганяя яко левъ, имже Половци дѣти страшаху»).

Слово дає нам інтересну ілюстрацію того, як татарський погром з новою і ще більшою силою, ніж половецький натиск кінця XII в., по контрасту викликав образи минулої сили і блиску, казав відсвіжати їх фарби, збільшати їх розміри, ідеалізувати добрі старі часи, консервувати їх традиції і гіперболізувати їх зміст. На сім ґрунті йшов, між іншим, дальший розвиток легенд про страх, задаваний Руссю столиці світу Царгородові, в сім варіанті представлений оповіданням про страх цісаря Мануїла перед Мономахом (що вмер в дійсності 18 літ скорше перед пануванням Мануїла).

Династичні мотиви суздальсько-володимирські, з одного боку, так само як галицько-волинські — з другого, впливали на се, що сі тенденції звеличання староруської слави вибрали кінець кінцем Мономаха, і його зробили центром сеї рухомої легенди про тріумф Русі над Візантією, перехід від візантійських царів до руських князів регалій, царсько-

¹ Замітка Х. Лопарьова про його публікації слова в 84 випуску «Памятників древней письменности» («Слово о погібелі Руськия земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка», сообщеніе Х. Лопарева, 1892). Новіша праця про слово: Н. Серебрянській, Замѣтки и тексты изъ псковскихъ памятниковъ, Москва, 1910.

го титулу і под., з чого потім вийшло традиційне обґрунтування царської власті Мономахових потомків — московських царів. Цікаво з сим порівняти, що в «Слові о полку Ігоревім» Мономах ще зовсім не виступає в такому маєстаті, навпаки, згадки про його боротьбу з Олегом Гориславичем трактують його скорше з іронією, ніж з піетизмом¹.

Ще один твір на сю ж тему — руїни, поневолення і пониження старої Русі Батиевою ордою годиться тут обговорити — се *повість про мученичу смерть кн. Михайла Всеволодича* чернігівського і його боярина Федора. При своїм доволі невисокім літературнім інтересі вона все-таки показує нам, як відбивались сі критичні події на агіографії, на тих іконописних формах її, які виробилися в попереднім.

Повість звісна в кількох варіантах. Коротший і, очевидно, старший, опублікований з одного збірника новгородської кафедри — XIV або XV віку, як його кваліфікував видавець, митр. Макарій². Він має тут такий заголовок: «Слово новосвятою мученику: Михаила князя русскаго и Федора воеводы перваго в княжении его, сложено въкратцѣ на похвалу святыма отцемъ Андреемъ».

В дещо розширеній формі повість ввійшла до північних компіляцій, як Воскресенська, Софійська й ін. В середині XV в. вона була перероблена спеціалістом від житійного ізукрашення звісним Пахомієм Сербом і в сій формі ввійшла до московських Міней митр. Макарія. Але і в своїй найстаршій, звісній досі редакції, яку дослідники рахують твором другої половини XIII в., зложенім, «мабуть, скоро після смерті кн. Михайла»³ (убитого в р. 1246), ся повість, або «слово», визначається вже дуже шаблоновим, риторичним стилем, з реальним змістом, зведеним до якнайбільш загальних подробиць мученичих повістей, через те до крайності зубоженим і шаблонуво вистилізованим. Я звернув на се увагу багато літ тому в своїй праці по історії Київщини, з огляду на те, що оборонці Погодінової теорії про повне запустіння українського Подніпров'я після Батиевого погрому посилалися, в числі інших джерел, також на образ сього погрому в отсій повісті про Михайла і Федора. Я вказав, що сей образ сильно нагадує одне місце в посланії ап. Павла до Євреїв, і його вислови скорше треба брати як літературну фразу, ніж реальний образ того, що діялось на очах. Я висловив тоді гадку, що твір, може, скорше на-

¹ Пор. мої замітки до історії сеї легенди в «Записках львівських», т. V, Наук. Хр.

² В V т. його історії церкви, дод. I.

³ Ключевскій. Древнерусскія житія святыхъ какъ историческій источникъ, т. 146.

лежить уважати північним — настільки загально і шаблоново говорить він про тодішню ситуацію¹. Але властиво на північне походження його теж ніщо не вказує, і тепер я думаю, що тут нічого не можна сказати більш понадто, що маємо перед собою твір того ж іконописного стилю, котрий зазначився, напр. в Несторовім «Чтенію» про Бориса — манеру говорити можливо якнайзагальніше, якнайменше спускатися в «низьку реальність». А так міг писати повість і дуже близький до кн. Михайла чоловік, оскільки тримався такого поняття про агіографічний стиль.

Сей «отець Андрій», названий автором, про котрого нічого більше не знаємо, міг бути, напр., духовним отцем або якимсь священиком, що брав участь в подорожі кн. Михайла. В деяких варіантах повісті навіть говориться в першій особі: «слышахом» про останні слова кн. Михайла, в відповідь на намови татарського вельможі Елдеги, що старавсь його нахилити, аби виконав приписаний церемоніал; але в старшій версії нема сеї фрази, і тому правдоподібнішим вважають варіант з третьою особою: «слышаша».

Кінець кінцем літературний інтерес сього твору — в ілюстрації того, як твердо і неподатно держався сей іконографічний житійний шаблон, так що від його старанно виглаженого лица відскокували навіть найбільш гострі враження сучасності.

Повість починається вище згаданою загальною характеристикою:

«В літо 6748 був наступ поганих Татар на землю християнську, гнівом божим за те, що умножились гріхи наші. [Тоді] одні зачиналися в городах; Михайло втік до Угорщини. й інші тікали до далеких країв; інші знов ховалися в печерах і пропастях земних. Отже, ті, що зачиналися по містах, ті з ісповіданням і з слізьми молилися Богові, але таки від поганих немилостиво були побиті; а з інших, що ховалися в горах і в печерах і в пропастях і в лісах², тих трохи зосталось. Іх по якихось часах оселили по городах, порахували «в число», і почали з них Татари брати дань. Почувши се, повернулися князі, що були розбіглися по чужих землях, і всі люди, скільки їх лишилось. І почали Татари їх кликати і змушувати, кажучи: "Не годиться жити на землі хановій та Батиевій, не віддавши їм поклону"».

З дальшого оповідання виходить, що сього «поклону» Татари жадали не стільки з мотивів політичних, скільки щоб «прельщати» християн: приводити їх до того, щоб вони дали проробляти над собою поганські церемонії перед допущенням перед хана — пройти між огнями, поклонитися сонцеві, ідолам і кушеві. Відповідно до того й кн. Михайло,

¹ Очеркь исторіи Кіевской земли, с. 437.

² Ся фраза нагадує посланіє до Євр. 11. 38: «въ пустыняхъ скитающеса и въ горахъ и въ вертепахъ и въ пропастяхъ земныхъ»,